

Гейко С. М. – канд. філос. наук, доцент
НУБіП України (Київ);
Дєвочкіна Н. М. – канд. філос. наук, доцент
Національний технічний університет (Запоріжжя)

ПРОБЛЕМАТИКА ІРОНІЇ В НІГІЛІСТИЧНИХ ПОГЛЯДАХ Ф. НІЦШЕ

Здійснено аналіз поняття «іронія» у філософських поглядах Ф. Ніцше. У своїй критиці абсурдності традиційної системи цінностей філософ керувався нігілістичним прагненням зруйнувати її як застарілу і вибудувати іншу, що, на його думку, більше відповідає реальному життю. Нігілістична іронія Ніцше – це приклад крайнього розчарування і суб'єктивного руйнування сталих метафізичних систем. Таке трактування розкриває ознаки модерністського іронічного дискурсу.

Ключові слова: іронія, неklasичне визначення іронії, екзистенціал, логоцентризм, нігілізм, песимізм, волюнтаризм.

У сучасній філософській думці актуалізується аналіз феноменів іронізму та нігілізму, що обумовлено трансформацією культурної парадигми, яка відбувається на зламі тисячоліть. Центральні філософські категорії відкривають нові ракурси соціокультурного буття людини і привертають увагу дослідників до понять, які раніше займали маргінальне положення у класичній філософії.

Поняття «іронія» існує в різних історико-філософських контекстах (починаючи від Сократа, Арістотеля і до Постмодернізму). Кожна епоха привносила свої нюанси в його зміст, але в жодній системі категорій воно не могло претендувати на провідну роль. Тому остаточного визначення це поняття не набуло в жодній з філософських систем, а перспективи його розвитку та вивчення залишаються відкритими.

На сьогодні найбільш вивченими у філософії є такі аспекти іронії, як-от: історичний (О. Лосєв, В. Шестаков, П. Гайдєнко, Т. Гайдукова, Р. Габітова), функціональний у сенсі домінанти художнього напрямку (М. Берковський, В. Ванслов, І. Славоє), досліджено роль іронії в художньому методі (М. Берковський, М. Бахтін), у структурі комічного (Ю. Борєв, Б. Дземідок, І. Пасі, В. Пропп), вивчено ціннісний та психологічний аспекти іронії (А. Верєш, Е. Кіршбаум, В. Півоеє).

Попри існування значного масиву літератури, в якій більшою чи меншою мірою висвітлюються різні аспекти обраної проблеми, все ж стан її наукового осмислення не можна визначити достатнім. І не лише тому, що поняття іронії не було у вітчизняній теоретичній думці окремим предметом вивчення, а й через те, що ряд вузлових моментів осмислюваного феномену залишається поза увагою дослідників.

Метою дослідження є розуміння іронія у філософських поглядах Ніцше та встановлення ознак модерністського іронічного дискурсу.

Сучасна філософія в основному відійшла від принципів класичної філософії, що є значним кроком у становленні теоретичної думки порівняно з усім попереднім філософським розвитком. Характерною ознакою класичної філософії була безмежна віра в розум, у його здатність пізнати світ і встановити «царювання розуму» в ньому. Передбачаючи соціально-історичні потрясіння, філософська свідомість повстає проти раціоналістичних філософських систем, заперечує їхню основу – розум. Філософію опановує розчарування в ідеї прогресу як прогресу розуму. Заперечуються як непотрібні для людини, як не значущі для сенсу її буття існуючі засоби та методи пізнання та будь-яка теорія пізнання

взагалі, відбувається своєрідний «бунт проти розуму». В.М. Вандишев зазначає, що особливо помітно це в засобах масової інформації, які пропагують ідеї «кінця світу», «смерті Заходу» тощо [3, с. 84-99].

За доби Модернізму просвітницька віра в авторитет розуму була втрачена. Це привело до трансформації образу світу. Тепер він розуміється не як центрована система завжди тотожна сама собі, а як мінливий потік життя, рухлива структура, що змінює правила своєї поведінки в залежності від контексту. При такому розумінні іронія стає засобом руйнування сталих метафізичних систем, інструментом, який має не логічний, цілераціональний характер, а швидше естетичний. Вона створює і заповнює собою дистанцію від логоцентричних настанов класичного раціоналізму. Фігура іронії стає знаменням нашого часу: ще іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет зауважував, що сучасну молоду людину не зацікавити віршем, картиною або музичним твором, не присмаченими дешицею іронії.

Це етап переосмислення основних принципів філософії: за критерій філософування висувається принцип тісного зв'язку з індивідом, його відчуттями, настроями, переживаннями, з невтішною і безвихідною трагічністю його існування. Проблеми пізнання, які були провідними на етапі становлення та класичного розвитку філософії, поступаються місцем проблемі людського існування. Увага зосереджується на сферах історії та культури, навколо проблем сенсу та долі людського буття.

Ще з сер. XIX ст. у західно-європейській культурі постають кризові явища, які є відображенням безнадійних і індивідуалістичних настроїв, що свідчать про неприйняття життя. Вони спостерігаються і в антропологічно орієнтованій філософії. Духовна криза зростає на хвилі економічного прогресу, що супроводжує народження капіталізму та характеризується поглибленням утилітаризму і прагматизму, відкриваючи шлях до вільного підприємництва й ініціативи людини. З одного боку, це призводить до зростання бездуховності, до подальшої фальсифікації цінностей, що надбудовуються над відносинами «корисності», а отже, до розуміння безгрунтовності колишнього ідеалу духовно багатой людини. З іншого боку, буржуазний прогрес створює видимість відособлення індивіда від соціального цілого і породжує ілюзію про те, що досягнення індивідуальної свободи можливе, якщо не у творчості, то в незалежності від суспільства.

Руйнуванню романтичного ідеалу сприяє і поразка буржуазно-демократичних революцій у Франції та Німеччині 1848 – 1849 рр., що зміцнює в колах буржуазної інтелігенції впевненість в тому, що в суспільному житті людина не може реалізувати свою істинно людську сутність, свободу. Вся сфера суспільних відносин, включаючи культуру, уявляється фальшивою, і робиться переоцінка цінностей з позиції егоїстичного «Я». Романтична уява, втративши культурно-міфологічні підстави, змінюється у філософії на чисту суб'єктивність. Але, не приймаючи соціальну дійсність, індивідуалістична свідомість успадковує від романтизму елітизм, ідею переваги суб'єктивності над світом. Романтична двоякість світу переростає в непереборну суперечність між су-об'єктивністю та соціальною сутністю індивіда. Про цю суперечність яскраво свідчать такі аспекти індивідуалістичного неприйняття світу як соціальний песимізм, волюнтаризм та нігілізм.

Соціальний песимізм характеризується втратою віри у можливість зміни світу, відмовою від культурних засобів удосконалення індивіда та уявленням про те, що розвиток цивілізації шкодить людині. Він іде від романтичного скептицизму, який доводиться до крайньої межі.

Волюнтаризм – це спроба подолати наявну дійсність суб'єктивно, опинитися поза суспільством і мораллю. Це інтелектуальне зусилля спрямоване на утвердження суб'єктивного життя, і корениться у тріумфі романтичної уяви, перетвореної в уявлення про повну свободу свідомості індивіда. Те, що у романтиків було умонастроєм, який живить роботу іронічної уяви, у представників «філософії життя» (А. Шопенгауер, Ф. Ніцше) концептуалізується і висувається як підстава буття, метафізичний закон, що позбавляє сенсу соціальну діяльність індивіда. Виникає уявлення про розщеплення буття на ірраціональне життя і раціональну дійсність, становлення і те, що сталося.

Нігілізм – ще одна з тенденцій філософського мислення у розробці світоглядних ідей європейської філософії – означає заперечення всіх норм, принципів, законів, особливо тих, що встановлені суспільством, владою, релігією. Основними рисами нігілізму, за Ю. Давидовим, є такі: утрата етично-ціннісного підходу до світу і перш за все до людей; «нейтральність», що припускає одночасно і погане, і хороше, і добро, і зло; знущально-холодне ставлення до самого себе; найсильніші спонуки, подані як неправдиві (наприклад, самогубство як останній обман у безкінечній низці обманів); утрата мета (не знає, до чого докласти свої сили), яка є суттю нігілістичної свідомості; утрата не тільки орієнтира, але і стимулу [4, с. 163].

Тема розладу, розірваності, розщепленості сутності людини пронизує модерну культуру (філософію, мистецтво). Як правило, вона споріднена з просвітницькою або романтичною критикою цивілізації, культури (державної машини, науки, техніки) і з наполегливими пошуками виходу з «кризи людськості». Ще Ж.-Ж. Руссо, який глибоко відчув і яскраво змалював той бік буржуазного прогресу,

Розділ другий. Філософська антропологія і культура

що відбирає у людини все людське, шукає вихід у «природному стані», який немовби повертає людині втрачену цілісність, багатство здібностей та потреб. Потім Ф. Шиллер, який убачив страшну суперечність сучасної йому культури в розірваності «внутрішнього союзу людської природи», у зведенні людини до «обривка», «відбитка свого заняття», пов'язував можливість повернення до «цілісної людськості» з піднесеною і життєдайною дією краси. «Краса як об'єкт потягу до естетичної гри та «видимість» життя в художньому образі, що породжується грою, постає в очах Шиллера як єдиний шлях до подолання трагічної розірваності людської природи, її незавершеності. Тільки естетична гра завершує людяність у людині і тільки вона одна здатна повернути їй – через естетичну видимість – втрачені нею єдність, повноту та всебічність фізичних і духовних сил», – розмірковує В. Асмус [1, с. 282].

Тому всі трактування іронії, які ми зустрічаємо у філософських концепціях другої половини XIX ст., не виходять за межі її романтичного розуміння. Більше того, всі письменники втрачають цілісний, синтетичний підхід до іронії, властивий романтикам, і вирізняють у ній тільки той чи інший момент. Песимізм, волюнтаризм і нігілізм обумовлюють зміну іронічного бачення на основі ірраціонального закону буття і диференціацію романтичної іронії. Формується трагічна іронія – об'єктивний хід речей, в якому індивід стає жертвою обставин або іграшкою фатальної пристрасті. Його розумні наміри фатально приречені, а прагнення до сенсу запевне зазнає краху. Трагічна іронія припускає конфлікт між людиною з її сподіваннями і прагненнями та темною, непохитною долею, жертвою якої вона стає.

Момент невідання, фатальності стає вихідним у песимістичній доктрині А. Шопенгауера, що дала початок трагічній іронії в західній антропологічно орієнтованій філософії. Невідання і фатальність в його доктрині виникають не з потреби і не через трагічну випадковість, а через принципову відсутність закономірності волі, що ірраціонально діє. XIX ст. увело чимало найменувань для цієї іронії – іронія долі, життя, іронія подій тощо. Але найпоширенішим у філософії став термін «метафізична іронія». Відмінність цього типу іронії від античної іронії долі полягає в тому, що життєва фатальність виявляється через свідомість індивіда, а отже, її сутність становить не драматична колізія дій, а страждання і помилкові форми цінностей і норм.

За умов загальної «безглуздості» буття постає питання про подолання власної долі, про досягнення свободи і сенсу всупереч життєвій фатальності. Воно вирішується за допомогою вольового зусилля, для якого обирається вже відомий інструмент – іронія, що підносить людину над світом. У А. Шопенгауера інструмент іронії повною мірою не використовується і тлумачиться як незавершена іронія песимізму.

Погляди А. Шопенгауера близькі до романтичного сприйняття світу: протест проти сучасності з її наукою, романтичний культ генія і виділення мистецтва як вищої сфери докладання людських здібностей. Водночас він виявив і надав теоретичне обґрунтування низці положень, які не мали місця в романтизмі і в яких він випередив свій час: негативно-критичне ставлення до всіх форм соціальної активності й розуму, до класичного раціоналізму, песимізм стосовно культурного і суспільного прогресу.

Хоча А. Шопенгауера вважають основоположником сучасного іронічного бачення, йому не властива іронічна налаштованість розуму, про що свідчить, зокрема, стриманий виклад його вчення про волю. Почасти це обумовлено зворотним боком метафізичної іронії – трагедією, в якій людина не винна, а почасті – раціоналістичними витоками його вчення про волю. «Літня людина шкандибає там і тут або відпочиває в якомусь кутку і являє собою тільки тінь, тільки примау свого колишнього ества. Що ж ще залишилося для руйнування, для смерті?.. Настає день, настає остання дрімота і сняться сни – саме ті сни, про які питав Гамлет у своєму знаменитому монолозі. Мені тільки здається, що ми бачимо ці сни і тепер» [8, с. 482]. За цим яскравим образом старості і близької смерті європейського людства криється підґрунтя окреслених А. Шопенгауером проблем і його глибоко песимістичного умонастрою. Наша свідомість неповноцінна, стверджує філософ, вона ставить собі мету і до чогось прагне, схильна до ілюзій раціоналістичної філософії і з оптимізмом дивиться в майбутнє. Справжня доля людини і її мета від свідомості прихована. Показати людству істинний (іронічний) хід речей, а відповідно й нову життєву орієнтацію, він вважає справою своєї філософії.

У філософії А. Шопенгауера проступають різні грані іронічного бачення, що набуло подальшого розвитку у працях Ф. Ніцше, стурбованого долею людини. Філософ дав обґрунтування естетиці занепаду культури, постулюючи її трагедію та називаючи себе трагічним філософом. Ніцше доводить, що смішне – зворотній бік трагічного, його вічне перетворення. Єдність несумірного спричиняє іронію буття. Його іронія – це іронія розчарованого романтика, наприклад: «Як мало радощів потрібно, – говорить Ф. Ніцше, – більшості людей, щоб уважати життя гарним, – яка скромна людина!» [7, с. 279].

Німецький філософ відкидає романтичне протистояння ідеалу й дійсності. Його неявна, глибинна думка ґрунтується на тому, що існує лише несумісне, неймовірне, те, що сміється. Ф. Ніцше відмовляється визнавати суперечності, тому що вони припускають існування несуперечливого, а для філософа не існує нічого, крім суперечностей, тому вони перестають бути суперечностями. Класична філософія була зорієнтована на тотожність: Р. Декарт визначив: «*Cogito ergo sum*» («Мислю, отже, існую»). Існує тільки те, що мислить, й можливо, мислиме, хоча це вже проблематично. Те, що мислить, традиційно зорієнтоване на несуперечливе. Для німецького філософа це неправильно, неширо, нежиттєво. Російський дослідник В. Мікушевич [5] вважає, що Ф. Ніцше був ближче до тези: «*Rideo ergo sum*» («Сміюся, отже існую»). Але наразі постає питання, чи не смішний я, якщо я існую? Таким чином, іронія реальна лише настільки, наскільки вона іронізує (а не сміється) сама з себе. Сміх насторожує, тому що сміх може натякати: несмішне також існує, а це ж бо й смішно.

Фридрих Ніцше не визнає примату «розуму у філософії», точніше розсудливості або розсудності. Тому він із таким запалом критикує діалектику Сократа. Вона дратує його спекулюванням на суперечностях, а протиставляти суперечностями несуперечливе означає розкладати, знищувати, принижувати життя. Життя трагічне, бо воно занадто суперечливе й іншим бути не може. Раціоналістичне викриття суперечностей зводить наклеп на життя, заперечує його. «Чи не є науковість, – пише Ніцше, – лише страхом і ухиленням від песимізму? Тонкою самообороною проти істини? І, говорячи морально, дечим на кшталт боягузтва й брехливості? Говорячи неморально – хитростію? О Сократе, Сократе, чи не в тому, можливо, й була твоя іронія?» [6, с. 49].

Іронія наявна у кожній фразі Ф. Ніцше, у кожному слові, у кожному звуці. Хто приймає його висловлювання за твердження, не вловлюючи в ньому одночасного самозаперечення, той потрапляє в пастку смішного, з героя іронії перетворюється на жертву прихованого й тим більш дошкульного висміювання. Пишномовна патетика Заратустри – безперервне самопародіювання. Ф. Ніцше дошкульно висміює своїх довірливих читачів, говорячи, що слово «надлюдина» означає вищий тип, протилежний «сучасним людям», добрим людям, християнам та іншим нігілістам. Це слово, вельми проблематичне в устах Заратустри, що знищує мораль, розуміється майже всюди в душі тих цінностей, спростувати які покликана постать Заратустри, розуміється як ідеалістичний тип вищої людини. Але всесвітньо-історична іронія Ф. Ніцше приводить до того, що спростовується й саме спростування сучасних нігілістичних цінностей, спростовується сам спростовник.

Сьогодні ми можемо побачити й інший аспект поняття надлюдини. Ф. Ніцше передбачав посилення влади людини над природою. В.М. Вандишев зазначає: «Сьогодні зрозуміло, що мав на увазі Ніцше, говорячи про надлюдину. Адже людина створила могутню індустрію, наповнила світ компютерами, розповсюдила над планетою важкі крила екологічної кризи, зруйнувала природу й людину» [2, с. 282]. Утім, одна справа створити, а інша справа – впоратися зі своїм творінням. І Ф. Ніцше це чудово розумів. Тому з надзавданням може впоратися лише людина нового типу, яка подолає в собі минуле.

У трактуванні Ф. Ніцше іронія є виявом «історичної хвороби», тобто безсилля й страху сучасної цивілізованої людини перед майбутнім. Позбавлена творчих, пластичних сил, ця людина повинна приховувати своє безсилля під маскою освіченої людини – поета, вченого, політика. Цей духовний стан історично хворої людини філософ називає іронією. На думку Ф. Ніцше, історично-хворобливий настрій сучасної людини межує з песимізмом і цинізмом, страхом перед майбутнім. Отже, у Ф. Ніцше іронія стає не ознакою естетичного й інтелектуального вдосконалення особистості, а й синонімом страху й розпачу.

Короткі сентенції німецького філософа нерідко вияскравлюють іронічну мудрість проникливого мислителя: «Злочинець, якому відомі всі обставини справи, не вважає свій учинок таким незбагненим і незвичайним, як його судді й огудники, покарання ж призначається йому саме відповідно до того подиву, який відчують судді до вчинку, що здається їм незбагненим. Якщо захиснику якогось злочинця достатньо добре відомі й обставини злочину і все життя його клієнта до цього часу, то так звані пом'якшувальні обставини, які він наводить одну за іншою, кінець кінцем повинні пом'якшити провину до повного її зникнення. Або, висловлюючись ясніше: захисник буде крок за кроком пом'якшувати той подив, який засуджувало і визначало покарання, і, нарешті, остаточно розвіє його, змусивши кожного щирого слухача зізнатися собі, «що злочинець повинен був учинити те, що вчинив; караючи його, ми покарали б вічну необхідність». Але вимірювати міру покарання мірою відомостей, які маємо або які можна одержати з історії даного злочину, – чи не суперечить це всякій справедливості?» [7, с. 286-287].

Отже, в своєму аналізі абсурдності традиційної системи цінностей Ф. Ніцше керувався нігілістичним прагненням зруйнувати її як застарілу і вибудувати іншу, що більше відповідає

Розділ другий. Філософська антропологія і культура

реальному живому життю. Його нігілістична іронія – це приклад крайнього розчарування і суб'єктивного руйнування, коли у душі іроніка вже майже не залишилось нічого святого й абсолютного, окрім хіба що самого життя. Тексти філософа нагадують лабіринт людського мислення, тому не підвладні повноті та завершеності процесу інтеграції. Стиль німецького філософа – це грайливе маскування, нескінченна іронія, парадоксальність, афористичність та метафоричність, тобто риси, які увиразнюють його доктрину «вічного повернення».

Нігілістично-іронічні постулати Ніцше: філософія – це «трагічна мудрість», настала потреба «переоцінювати усі цінності», завжди треба бути «поза добром і злом», людський ідеал – це ідеал надлюдини, настав час проголосити «Бог помер» – стали в європейській культурі символами бунту проти міщанської культури й увійшли у загальний дискурс європейської некласичної філософії.